

NILUFAR CHULIYEVA,
O'zbekiston Milliy universiteti doktoranti

ABSURD ASARDA ZAMON VA MAKON TASVIRI

Annotatsiya: Mazkur maqolaga A.Kamyuning “Sizif haqida afsona” essesi, F.Kafkaning “Evrilish” va N.Eshonqulning “Maymun yetaklagan odam” hikoyalari obyekt sifatida tanlangan bo‘lib, ulardagi zamon va makon tasviri tahlil etilgan. Shuningdek, qahramon xarakterini berishda makonning o‘ziga xos o‘rni haqida mulohaza yuritilgan.

Kalit so‘zlar: absurd asar, absurd qahramon, badiiy zamon, badiiy makon, mif, ekzistensiallik, badiiy uslub, badiiy mahorat.

Аннотация: В статье качестве объектов для данной были выбраны эссе А.Камю “Миф о Сизифе”, рассказы Ф.Кафки “Эволюция” и Н.Эшонкул “Человек во главе с обезьяной” (“Маймун етаклаган одам”), а образ времени и пространства в них проанализировано. Также обсуждалась особая роль пространства в придании характера героя.

Ключевые слова: абсурдное произведение, абсурдный герой, художественное время, художественное пространство, миф, экзистенциализм, художественный стиль, художественное мастерство.

Abstract: In the article, the essays by A. Camus “The Myth of Sisyphus”, the stories of F. Kafka “Evolution” and N. Eshonkul “Man Leading by a Monkey” (“Maymun yetaklagan odam”) were chosen as objects for this article, and the image of time and space in them analyzed. The special role of space in giving character to the hero was also discussed.

Key words: absurd work, absurd hero, artistic time, artistic space, myth, existentialism, artistic style, artistic skill.

Absurd asarlarda qahramon hayot ma’nosini qidirar ekan, umidsizlik qa’riga g’arq bo’ladi. Bu yo’lda qahramon bilan birga kitobxon ham o’z-o’zini qidiradi, butun borliqni anglashga harakat qiladi. A.Kamyuning “Sizif haqida afsona” asari absurd adabiyotining o’ziga xos boshlanmasi edi. Kamyu asarga Sizif haqidagi mifni asos qilib olar ekan, bu yerdagi asosiy masala mifga murojaatgina emas, balki uning qay tarzda talqin etilganidir. Zero, “XVIII-XIX asrdagi tanqidiy, romantik realizmlarni o’zlashtirgan, insonni o’rganishda o’zgacha bo’lgan boy tajribadan unumli foydalangan XX asr adabiyoti inson dunyosi va ruhiyatini tahlil qilar ekan, ya’ni u o’zigacha bo’lgan adabiyotlardan ham ko’ra inson ruhiyati va qalbiga ko’proq yaqinlashar, uni tadqiq etar ekan, ana shu ruhiyat va qalbda ilk insonlar dunyosi kabi mifologik timsollarga duch keldi. Shundagina mifni faqat ifoda usuli, badiiylashtirish vositasi sifatida emas, balki insonni tahlil va tadqiq qiluvchi poetik til sifatida qabul qilish boshlandi” [1. 148].

Kamyu ham asarida Sizif orqali insoniyatning o’zi haqida anglamoqchi bo’lganlarini boyitdi, ruhiy talqin yo’llarini yangiladi. Tavqi la’natga uchrab, harsang toshni yuksakka chiqarishga majbur etilgan Kamyuning “Sizif”i go’yo charxpalak bir joyda aylangani kabi aylanuvchi vaqt

oraliqlarida o'z qismatini anglashga intiladi. Bu vaqt shunday shavqatsizki, Sizif endi maqsadiga erishay deganida bari qaytadan boshlanadi. "Osmonsiz bo'shliq, ibtido va intihodan mahrum Vaqt bilan o'lchangan bu cheksiz urinishlar natijasida, oxiri maqsadga erishiladi. Sizif o'sha payt bir-necha soniya o'tar-o'tmas toshning yana pastga, bepusht zaminga tushib ketishini jim kuzatadi. Uni yana tepaga olib chiqish kerak. Tosh esa yana pastga tushib ketaveradi" [2].

Badiiy zamonning ushbu koledoskopik yo'nalishi Sizif o'ylarida qarama-qarshi mavjudlikka evriladi. Bu jarayonda badiiy vaqt oqimi tizginini qahramonning holati asnosida muallif o'y-xayollari belgilab beradi. "Sizifning ushbu borish va qaytish sahnalari meni doim qiziqtirgan. Tosh bilan shu qadar yaqin, yuzma-yuz bo'lgan yaratilgan o'zi ham endi toshdir! Bir odamning toshni yelkalagancha og'ir, biroq mutanosib tarzda qadam tashlayotgani va oxiri pastga, ko'rinmas azoblar tomon inib borayotganini ko'z o'ngimda jonlantiraman. Bu qaytish lahzasi, o'pkaga to'ldirilayotgan havoni eslatgan, xuddi yiqilishi yanglig' hissiz shaklda qaytib kelguvchi bu lahza, shuurning uyg'onish lahzasidir" [2]. Sizifning harakatlari takrorida badiiy zamon kengayadi, u muayyan voqeaviy salmoqqa ega bo'lmay qoladi. Ya'ni asarning ekzistensial mohiyati real vaqt haqidagi qarashlarga ham ta'sir etib, uning ahamiyatsiz, qadrsiz o'lchov vositasi tarzidagi fikrni hosil etadi. Hayot va umr sariq chaqaga arzimaydigan ifodaga aylanadi. Ammo Sizif harakatdan to'xtamaydi. U harsang toshga yuzlarini bosgancha, uni qiyalikka olib chiqish uchun yumalatishda davom etadi. Sizif vajohati jazoga mahkum etilgan mavjudlikning muttasil ziddiyatda bo'lishini ifodalar ekan, topgan haqiqati esa oddiy takrorlardan iborat ekanini anglaymiz.

Asarda Sizif Ruhlar va Tiriklar olamida harakatlanadi. Ya'ni yer osti va yer usti dunyosi makonlari orqali asarda ikki xil o'zaro aloqador dunyo, ikki xil tutashuvchi megamakon mavjudligi ta'kidlanadi. Natijada badiiy makon chegarasiz va mavhum bir shaklni oladi. Ammo Kamyu e'tibor qaratishimizni xohlagan makon yer osti va unda kechgan Sizifning ruhiy holatlaridir. "Kamyuning ifodalashicha, Sizif jahannamning mangu malayidir. Yozuvchi bu afsonadagi ramziy obraz hamda makon orqali real hayotga munosabat bildiradi. Uningcha, inson yashayotgan hayotning o'zi do'zax azobidan iboratdir" [3. 184]. Adabiyot inson dunyosining aksi bo'lib, bu akslarda insoniyat o'zini qiynagan savollarga javob izlab kelgan. Mazkur asar ham insoniyat izlagan shunday savollarga javob variantlaridan biridir. Shu kabi qarashlar negizida aytish mumkinki, Kafkaning "Evrilish" hikoyasi qahramoni ham jamiyatda inson kim, degan mulohazani o'rta qo'yadi.

"Evrilish" asari qahramoni Gregor Zamzaning noma'lum, yirik hasharotga aylanib qolishi va bu holatning u tomonidan tezda qabul qilinishi absurd adabiyoti xususiyatlardan biridir. "Kafka nasridagi kundalik va fantastik ifodalarning muvofiqlashtirilishi, "tush syujetlari" qonuniyatiga asosan yuz beradi: makon va zamon, sabab va natija o'rtasidagi aloqalar buziladi. Ushbu "tush ko'rish" prinsipi, badiiy tasavvur va strukturalarni buzgan holda an'anaviy va mantiqiy hikoya uslublari birikishi natijasida, yangi, o'ziga xos uslub paydo qiladi. Qo'rqinchli, g'ayritabiiy va kundalik hodisalar haqida Kafka bayon uslubida hikoya qiladi. Bu esa mashhur – "Kafka effekti"ni yanada quyuqlashtiradi, ya'ni hammasi ayon, ammo hech narsa tushunmaysan [4. 178].

Gregor Zamzaning hasharotga do'nish tasviri ham aynan shunday uslub natijasidir, ya'ni Kafkaning hech hissiyotlarga berilmay, sovuqqonlik bilan bayon etish uslubi. Muallif hikoyada Gregorning bir hasharot kabi keraksiz vujudga aylanganini shavqatsizlarcha ko'rsatib beradi. Avval boshda bu holatdan qo'rqib ketgan ota-onasi, singlisi, so'ngra undan jirkanib, nafratlanishni boshlashadi. Gregorning hasharotga xos zaifligi, instinktlari uni yanada yolg'izlatadi (Joriy makondagi yolg'izlik ham absurd asar xususiyatining bir qismini tashkil etadi).

Kafka metamorfozasi jamiyatda qanday qilib insonning o'zgarib qolishi va uning o'z yaqinlari tomonidan go'yo bir jirkanch hasharotdek unutilishi va hatto, tugab, chiqitga chiqishi mumkinligini badiiy ko'rsatib beradi. Hikoyadagi metamorfoza go'yo bo'lishi muqarrar hodisa kabi ta-

biiy yuz beradi. Bu jarayonning yuz berishi qanday kechgani, qancha vaqt oralig'ida ro'y bergani ma'lum emas, bu matnda izohlanmaydi. Zamza oilasi yashaydigan uy va bir xona (Gregorning xonasi)da kechadigan voqealar nafaqat shu mikromakonda, balki butun bir jamiyatda – makromakonda yuz berayotgandek tasavvur uyg'otadi. Albatta, bu anglanish hikoyaning g'oyaviy mazmun qamrovini belgilaydi. Hikoya voqealari badiiy zamonning ikki xil sur'atida kechadi. Zamza xonadonidagi yashash tarzi, garchi moddiy qiyinchiliklar ortsa-da, bir maromda oqayotgan badiiy vaqt silsilasida davom etadi. Gregor uchun esa vaqt to'xtab qolgandek edi. Uning xonasida vaqt juda sekinlashadi: "Gregor ota-onasini o'ylab kunduz kunlari derazaga tirmashmasdi. Ammo bu katakday xona polida hadeb sudralaverish uning joniga tegdi. Kecha-yu kunduz qimirlamay yotish undan battar. Hatto ovqat ham unga yoqmay qolgan edi" [5]. Ko'ringanidek, Gregor bilan bog'liq xatti-harakatlar badiiy vaqt tezligini "o'ldiradi". Chunki u uchun metamorfozaik holat anglash vaqti. Ayni qahramon bilan bog'liq tasvirlarda asarning ijtimoiy-psixologik qamrovi kengayadi. Chunki Kafka badiiy olamiga xos avtobiografik chizgilar hikoyaga ham ko'chadi: badjahl ota, yaqinlarining mehriga, e'tiboriga tashnalik Gregorni oxir-oqibat o'ldiradi.

Kafka asarida syujet metamorfoza bilan boshlanib, bu evrilish qahramonning asliga qaytishi bilan emas, balki shu holatda o'lim topishi bilan yakunlanadi. Gregor metamorfozasi makoniy xoslikni ham tanlaydi. Ya'ni u chinakam hasharot kabi karavot ostiga yashirinadi, xona devorlari va shifti bo'ylab o'rmaydi. Bu makoniy chegara qahramonning ijtimoiy belgilari: begonalik, ruhiy tanazzul, sotsial munosabatlarning cheklanganligini ifodalaydi. Kafka qahramoni jamiyat uchun begona va yolg'iz inson obrazidir. Absurd asarlarning ba'zilarida yolg'iz insonlarni qaysi sababga ko'ra "jamiyat kuchi va insoniyat umidi" sifatida ko'rsatib berildi? Ulardan biri quyidagi sitatada ko'rinadi: "Insonlarni zamonaviy sivilizatsiya (taraqqiyot)ga birlashtiruvchi mexanik xarakter, insonlar hayotini yutib yuboruvchi bahaybat davlat mexanizmlarining tashkil topishi. Zamonaviy byurokratik mexanizm, ayniqsa, uning so'nggi shakli bo'lgan totalitar hukumat tiriklikdan mahrumdir. Individuallikning umumiy bosim ostida qolib ketishi, shaxsning sinishi, unga begona bo'lgan mavjudlikning singdirilishi oqibatida shaxs darajasidagi inson jamiyat mashinasining tanasiga aylanib qolayapti" [6. 174].

Mazkur jarayonlar esa barcha xalqlar adabiyotiga birdek ta'sir ko'rsatdi, albatta. Ya'ni adabiyotda umr bo'yi o'zi ishongan e'tiqodining yolg'on ekanini bilgan, yolg'iz va chorasiz qolgan absurd qahramon qiyofalari birin-ketin bo'y ko'rsata boshladi. Nazar Eshonqulning "Maymun yetaklagan odam" hikoyasidagi chol obrazi ham aynan shunday xildagi absurd qahramondir.

"Maymun yetaklagan odam" hikoyasi chop etilishi bilanoq ko'plab tahlil va tadqiqotlardan joy oldi [7]. Muallif hikoyaning tug'ilish tarixi haqida shunday bayon qiladi: "Menga "Odam o'z umrining rassomi, har kim qanday yashasa, shunday suvrat chizadi, kunlarni, umrni, umrning fasllarini chizadi" degan fikr kelib qolgan" [8. 121]. Hikoyadagi rassom chol ham aynan shunday – o'z qismatining yaratuvchisidir. U sho'ro mafkurasining balandparvoz g'oyalari ta'sirida hayot kechirgan, maslak yuritgan, vaqt o'tgach tanazzulga yuz tutgan g'oyalar qarshisida hech kimga aylangan taqdir egasi. Asarda uch yil avval ro'y bergan voqealar tarjimon yigit tomonidan hikoya qilinadi. Cholning uyi ijarada istiqomat qiladigan yigit nigohi orqali tasvirlanar ekan, muallif shu tarzda qahramon xarakteridagi ijtimoiy "yovviylik, yolg'izlik, xarob bo'lgan tuyg'ular va aldangan o'tmish odami"ning chirkin musibatiga ishora etadi: "Eski uslubda qurilgan, tor tabaqali eshikdan ichkariga kirdim: chol katta ayvonda savat kursiga o'tirgancha oldidagi suratromga egilib olgandi. Cholning uyi hashamatli, keng, lekin tashlab ketilgan maydonday huvillab yotardi. Ustun va romlar chirigan, umuman, hovlidan chirkin va badbo'y hid kelardi. Chirkin hid daraxtlardan, qor ostida qolib qarovsizlikdan xazonlikka yuz tutgan gulzordan, uyning yog'ochlaridan va ayvonda qalashib yotgan har xil rasmlar uyumidan kelayotgan edi: shaltoq hid esa axlat solinadigan unduqadan kelardi. Xayolimga birdan

bu unduqadagi axlatlarni chol umr bo'yi saqlab kelgan bo'lsa kerak, degan fikr kelib qoldi. Hiddan ko'nglim ayniguday bo'lib chol o'tirgan ayvonga yo'l oldim" [9. 4].

Eski uslubda qurilgan, vaqtida keng va hashamatli uylardan biri bo'lgan, keyinchalik tashlandiqlik qiyofasiga kirgan makon tasviri avval amaldor, so'ng esa yolg'onni rost deb xato qilganini anglagan zavolli bir kimsaga ishoradir. Makonning bunday tasviri qahramonning xarakter belgilari va ruhiyat qirralarini yanada yorqin ifodalashga xizmat qilgan deyish mumkin. Mazkur uy va tor ko'cha tasvirlariga xos parallelangan chol obrazi hikoyaning makoniy fonida begona, g'ayrioddiy, eskilik, soxtalik, pushaymonlik kabi ma'noviy belgilar tashiydi.

Shuningdek, muallif uslubiga xos ramzlar esa hikoyaning voqelik ko'lamini kengaytirishga, asar g'oyasini yanada oydinlashtirishga xizmat qiladi: "Maymun yetaklagan odam" hikoyasida butun millat fojiasining xronologik tartibi badiiy ramzlarda ochib beriladi va o'zbek millati tarixidagi yuz bergan milliy fojialarni bir qator ipga tizadi. Har bir rasm ostiga raqamlar qo'yiladi. Butun romanga arzigulik voqelikni yozuvchi kichik bir hikoyaga sig'diradi, ramzlar orqali fikrini ifodalaydi. "1957", "1947", "1937", "1928", "1926", "1921" yillar sanasi Turkiston tarixidagi qizg'aldoq rangiga bo'yalgan sanalar. Millat tarixining alamli kunlarini qisqa va lo'nda tarzda ayta olish, tasvir va talqindagi o'ziga xoslik yozuvchining mahoratidan xabar beradi" [10] Demakki, hikoyada berilgan ulkan tarixiy vaqt hamda voqelik ramzlar orqali berilgan. Natijada kichik asarda badiiy vaqt qisqa tasvirli, ishoraviy, ammo sig'imi keng, zich o'lchovga ega bo'lgan.

Hikoya syujeti butun bir qish faslini qamrab oladi. Asardagi ushbu badiiy vaqt mavjud voqelikka uyg'un deyish mumkin. Rassom chol o'z umrining sovuq iqrorlarini qahraton, sokin qishda xulosalagach, bahorda ko'z yumadi. Bahor fasli hikoyada yangi davrning, yangi vaqtning tug'ilish ramzidir. Badiiy zamonning bu jihatdan o'zgarishi asarning ijtimoiy, milliy-tarixiy jihatlarini kengaytiradi. Shu o'rinda aytish kerakki, uslub jahoniy bo'lsa-da, tariximizning bu kabi qayg'uli, qora kunlariga ishora, sobiq ijtimoiy-siyosiy jarayonlarning shaxs tanazzuliga olib kelishi tasviri, xalq dardi kuylangani hikoyaning milliy asoslarini ko'rsatadi.

Xullas, yuqoridagi tahlillar misolida ayta olamizki, badiiy asardagi zamon va makon asarning nazariy hamda badiiy tabiatining ajralmas bo'laklari, shuningdek, muallif qarashlarining, uslubi-ning akslaridir. Absurd asarlarda badiiy zamonning bir chiziqliligi, real vaqt (umr) esa besamar, qadrsiz tushuncha sifatida ko'rinsa-da, o'quvchiga hayotning asl mazmunini topish asosiy muammo ekani ta'kidlanadi. Badiiy makon esa mikromakondan to megamakongacha bo'lgan kenglikni o'z ichiga oladi. Sababi bu kabi asarlarda ko'tarilgan masalalar insoniyat-jamiyat-borliq munosabatlarining keng qamroviga qaratiladi. Shuningdek, makoniy xoslik xarakter qirralari bilan uyg'unlashib ketadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Eshonqulov J. *Mif va badiiy tafakkur*. –Toshkent: FAN, 2019. – 312 b.
2. <https://kh-davron.uz/alber-kamyu-sizif-afsonasi-html>.
3. Solijonov Y. *Sizif va absurd // Jahon adabiyoti, 2010-yil 1-son*. –B.182-185.
4. Шервашидзе Вера Вахтанговна. *Западноевропейская литература XX века. Учебное пособие*. – Москва: Флинта, 2010. – 272 с.
5. <https://n.ziyouz.com/frans-kafka-1883-1924-chexiya/frans-kafka-evrilish-hikoya>.
6. Borev Y. *Ekzistensializm: absurd dunyosida yolg'iz inson // Jahon adabiyoti, 2011-yil 5-son*. –B.173-179.
7. Do'stmuhammedov X. *Hozirgi o'zbek hikoyachiligida badiiy tafakkurning yangilanishi (80-yillarning ikkinchi yarmi va 90-yillarning avvalidagi hikoyalar misolida): Filol. fan. nom. ...*

diss. –Toshkent, 1995; Sattorova G. 90-yillar o‘zbek hikoyachiligida milliy xarakter muammosi (G‘.Hotam, X.Do‘stmuhammad, N.Eshonqul hikoyalari misolida): Filol. fan. nom. ... diss. –Toshkent, 2002; Normatov U. Bugunning hikoyalari // Umidbaxsh tamoyillar. –Toshkent, 2000. –B.39-42.

8. Eshonqul N. Mendan “men”gacha. –Toshkent: Akademnashr, 2014. – 512 b.

9. Eshonqul N. Saylanma: I tom. – Toshkent: Akademnashr, 2022. – 512 b.

10. S.To‘laganova. XXI asr romanini Nazar Eshonqul yozsa kerak // <https://oyina.uz/uz/article/888>.

